

حافظ برتر

پروپشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سالنامه علوم انسانی

حافظ برتر کدام است؟

■ نوشته: رشید عیوضی ■ ناشر: امیرکبیر، ۱۳۸۴ ■

دیوان حافظ عالی‌ترین جلوه‌گاه هنر ایرانی در عرصه هنر شعر است و شعر فارسی (به خصوص غزل) در شعر حافظ به کمال خود رسیده است. اما از این عالی‌ترین جلوه‌گاه هنر شعر فارسی نسخه‌های گوناگون و متفاوتی به دست ما رسیده است.

می‌دانیم و بارها شنیده‌ایم که حافظ اشعار خود را ویرایش می‌کرده و در آن‌ها تغییراتی می‌داده است. از آغاز تصحیح علمی متون در ایران تا کنون، دست یافتن به نسخه‌ای از دیوان حافظ که در اوج کمال باشد و واقعاً عالی‌ترین جلوه هنر شعر به شمار آید، به عنوان

دغدغه و دلمشغولی محققان همواره مطرح بوده است. دکتر رشید عیوضی، استاد بازنشسته دانشگاه تبریز و از شاگردان استاد بدیع‌الزمان فروزانفر، از جمله محققانی است که همواره این دلمشغولی را داشته و نزدیک به سی سال است که به تصحیح و تدوین دیوان حافظ اهتمام دارد. وی نخست در سال ۱۳۵۶ تصحیحی از دیوان حافظ بر اساس سه نسخه (با همکاری اکبر بهروز) ارائه کرد. پس از آن در سال ۱۳۷۶ تصحیح دیگری بر اساس سه نسخه کامل ارائه کرد که به عنوان تصحیح برگزیده سال انتخاب شد. در مورد اهمیت این تصحیح کافی است به این نکته اشاره کنیم که دکتر منوچهر مرتضوی (حافظ‌شناس معاصر) آن را هم‌رتبه با تصحیح دکتر خانلری قرار داده و می‌گوید: «هنوز بسیاری از دوستان آن حافظ به حکم عادت دیرین از نسخه مصحح مرحوم قزوینی استفاده می‌کنند، ولی پژوهندگان و اهل تحقیق طبعاً به چاپ خانلری و عیوضی اندک است ولی غالباً به موارد مهم و نکته‌های اساسی مربوط می‌شود. البته مواردی نیز هست که اتفاق نظر دو مصحح بسیار جالب و راهگشای پژوهشگران می‌تواند باشد.» (مقدمه بر چاپ چهارم مکتب حافظ، ص ۷۰ و ۷۱)

دکتر عیوضی پس از چاپ تصحیح اخیر از تلاش باز نایستاده و به تحقیق در دیوان حافظ ادامه داده به طوری که با نقد تصحیح خود، درباره هشتاد مورد از ضبط‌های پیشین تجدیدنظر کرده است. وی این هشتاد مورد و دلایل تجدیدنظر درباره آنها را همراه با نقد چند تصحیح دیگر در سال ۱۳۸۴ در کتابی با عنوان حافظ برتر کدام است ارائه کرده است. در این کتاب ضمن نقد تصحیح خودشان، تصحیح هوشنگ ابتهاج (سایه)، تصحیح سلیم نیساری و تصحیح جاوید - خرمشاهی را نیز مورد نقد قرار داده است. اما مبنا و معیار نقد و روش انتخابی ایشان در تصحیح دیوان حافظ چیست؟ با مطالعه مقدمه و متن کتاب به نظر می‌رسد مبنا و معیار ایشان عمدتاً چنین باشد:

۱- اولویت دادن به ضبط اکثریت نسخ. البته نه مطلق اکثریت نسخ بلکه اکثریت نسخ کهن. (چنانچه ضبطی از پشتوانه اکثریت نسخ کهن و کهنترین نسخه بر خوردار باشد در صحت آن هیچ تردیدی وجود ندارد.)

۲- عدم اعتماد به ضبط‌های منفرد نسخه مورخ ۸۲۷ و دوری از آفت عادت به ضبط‌های

این نسخه. دکتر عیوضی در این مورد چنین می‌گوید: «مطابقت نسخه ۸۲۷ با منابع مقدم نشان می‌دهد که این نسخه کمابیش در ۴۰۰ مورد ضبطهای منفردی دارد که مورد تأیید هیچ یک از هشت نسخه مقدم نیست.» (ص ۳۷)

۳- در نظر گرفتن سبک سخن حافظ (روش حافظ به حافظ).

۴- در نظر گرفتن دلایل عقلی و نقلی در تأیید یارد ضبط های مختلف.

البته در میان این چهار مورد، مورد اول اصل و اساس مبنا و روش ایشان در تصحیح دیوان و نقد تصحیح های دیگر است. ذکر نمونه هایی به روشن شدن مطلب کمک می‌کند: (مثال ۱)

راز درون پرده زرنندان مست پرس

کاین حال نیست صوفی عالی مقام را

۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۱، ۸۲۳، ۸۲۵: صوفی عالی مقام را

۸۲۷: زاهد عالی مقام را.

سایه و خرمشاهی - جاوید ضبط یک نسخه را آورده‌اند و حج در حاشیه چنین نوشته است: «... حافظ بارها زاهد را در برابر رند گذاشته است...».

■ ضجرت حافظ از صوفی کمتر از نفرت او از زاهد نیست. حافظ شش بار «زاهد»، دو بار «شیخ» و یک بار «پیر» را در برابر «رند» نهاده است و در بیت مورد بحث نیز «صوفی» را... (ص ۵۲)

(مثال ۲)

عارفی را که چنین باده شگیر دهند

کافر عشق بود گر نبود باده پرست

۸۱۳، ۸۱۴-۸۱۳، ۸۱۸، ۸۲۱، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵: عارفی

۸۱۶، ۸۲۲، ۸۲۷: عاشقی

سایه، خرمشاهی - جاوید و نیساری هر سه «عاشقی» آورده‌اند.

■ ما نیز در هر دو چاپ «عاشقی» را ترجیح دادیم ولی کاری درست نبوده است. «عارف» با وسعت معنایی که دارد «عاشق» را نیز شامل است. ترجیح ضبط سه نسخه بر ضبط کهن ترین و اکثریت نسخ و جبهی ندارد. (ص ۶۳)

مثال (۳)

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست

سخن شناس نه ای دلبرا خطا اینجاست

۸۱۳، ۸۲۱، ۸۲۳، ۸۲۵: دلبرا

۸۲۷: جان من

سایه، خرمشاهی - جاوید و نیساری هر سه ضبط نسخه ۸۲۷ را آورده‌اند.

■ این انتخاب محملی جز انس و الفت با نسخه مصحح قزوینی ندارد. مخاطب این

بیت «سخن شناس» است و حافظ او را به استهزاء و تمسخر «دلبرا» خطاب می‌کند.

ظاهراً کاربرد طنزی دلبرا از نظر مصححان محترم دور مانده است.

ناگفته نماند که از بیست نسخه مکتوب در قرن نهم که این غزل را ضبط کرده‌اند

فقط همین یک نسخه یعنی ۸۲۷ «جان من» دارد. (ص ۶۶)

مثال (۴)

گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی ست

اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است

۸۱۳، ۸۱۸، ۸۲۱، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵: اسیر بند تو

۸۲۷: اسیر عشق تو

سایه و خرمشاهی - جاوید ضبط نسخه ۸۲۷ را برگزیده‌اند.

■ گذشته از آن که دلیلی برای عدول از ضبط اکثریت نسخ به نظر نمی‌رسد، اساساً

«اسیر بند تو» با ابهام دل‌انگیز شعر حافظ سازگارتر است و خواننده به قرینه «گدای

کوی تو» خود درمی‌یابد که این بند، بند عشق است نه بند زندان یا زنجیر. (ص ۷۵)

از مطالعه این موارد و سایر موارد مورد بحث در کتاب روشن می‌شود که مصحح

محترم در اکثر موارد به روش انتخابی خود پایبند بوده و این یکی از ویژگیهای مهم

تصحیح وی است. به هیچ روشی به طور کامل نمی‌توان پایبند بود اما بی‌دلیل و

بی‌جهت نیز نباید آن را کنار گذاشت. دکتر عیوضی درباره مواردی که از روش انتخابی

خود عدول کرده توضیح داده و استدلال آورده است. نکته دیگر اینکه به یک روش انتخابی می‌توان ایراد گرفت و در آن مناقشه کرد [چنانکه استاد سایه به روش تصحیحی که اصل اساسی آن تکیه بر کهن‌ترین نسخه یا نسخه هاست (همانند روش دکتر عیوضی) سه ایراد وارد دانسته است. (ر.ک به: حافظ به سعی سایه، مقدمه مصحح، نشر کارنامه] اما پس از اخذ روش باید حتی‌الامکان در همه موارد به آن پایبند بود. به هر حال پایبندی به یک روش مشخص [و قابل نقد] از ویژگی‌های مهم کتاب حافظ برتر و به تبع آن تصحیح عیوضی از دیوان حافظ است.

از دیگر ویژگی‌های کتاب و از دلایل اهمیت آن، وجود نکات و توضیحاتی مختصر در خصوص بیت‌های مورد بحث است. این نکات کلیدهایی برای فهم ابیات و درک ظرافت‌های ادبی - هنری ابیات مورد بحث به شمار می‌آید. البته صدحیف که این نکات در مورد همه ابیات ذکر نشده و در بقیه موارد نیز در نهایت ایجاز و اختصار بیان شده است. از دیگر ویژگی‌های مهم کتاب رعایت ادب نقد در سراسر آن است. مؤلف محترم همان‌طور که در میان دانشجویان و اساتید به ادب شهره هستند، در آثار خود نیز کاملاً ادب نقد را رعایت می‌کنند و این خود ویژگی کمی نیست. امروزه تعداد نقدهایی که هم روشمند باشد و هم مؤدبانه بسیار اندک است.

بیان دیگر دلایل اهمیت این اثر و بررسی و نقد کامل آن به عهده حافظ پژوهان و حافظ شناسان است.

متأسفانه کتاب فاقد هرگونه نمایه‌ای است و همین مسئله کار مراجعه بدان را مشکل می‌سازد که امیدواریم در چاپ بعدی این نقیصه رفع شود.

در هر حال کتاب حافظ برتر کدام است به دلیل ویژگی‌هایی که دارد و دقتی که مؤلف محترم در تدوین آن به خرج داده است، در عرصه تصحیح دیوان حافظ از آثار ارزشمند و ماندگار محسوب می‌شود. توفیق و طول عمر مؤلف دانشمند کتاب را آرزو مندیم.

ح. ا. ت.

پښتونستان د علومو او مطالعاتو مرستی
پرتال جامع علوم انسانی